

QADIMGI TURKIYLARDA DIN

Jo'rayeva S.

SHDPI talabasi

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada qadimgi turkiy xalqlarning diniy tasavvurlari va ular asosida shakllangan diniy tizimlar haqida ma'lumot berilgan. Shamanizm va tenglik diniy qarashlari qadimgi turkiylar dunyoqarashining markazida bo'lib, ularning tabiat bilan uyg'un hayot kechirganini ko'rsatadi. Maqolada qadimgi turkiylarning diniy hayoti ularning ijtimoiy, madaniy va siyosiy tuzilmalariga qanday ta'sir ko'rsatgani tahlil qilingan.*

***Kalit so'zlar:** Turkiylar, qadimgi din, shamanizm, tenglik dini, diniy qarashlar, turkiy xalqlar tarixi, madaniy meros.*

Qadimgi turkiy xalqlarning diniy qarashlari va e'tiqodlari ular yashagan davr va geografik sharoitlariga qarab shakllangan va rivojlangan. Turkiy xalqlarning diniy dunyoqarashi o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu xalqlarning e'tiqodlari nafaqat ularga xos bo'lgan madaniy va ijtimoiy hayotning ajralmas qismi, balki ularning tabiat bilan uyg'un yashash tamoyilini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qilgan. Diniy qarashlari ulug' ajdodlarining merosi va qadimiy urf-odatlar asosida shakllangan bo'lib, ularning turmush tarzini chuqurroq tushunish uchun muhim ma'lumotlar beradi. Qadimgi turkiy xalqlar, asosan, tabiat kuchlariga sig'inishgan. Ular ko'k osmonni (Tengri), yerni (Yeryuz), suvni va boshqa tabiiy kuchlarni ilohiylashtirishgan. Tabiat kuchlari bilan uyg'unlikda yashash, hayotning barcha sohalariga shaxsiy va jamiyat darajasida ta'sir ko'rsatgan. Tengriizm, ya'ni Tengriga sig'inish qadimgi turkiylarning eng keng tarqalgan dini bo'lib, ularning e'tiqodi va turmush tarzida asosiy o'rin tutgan. Tengriizm ko'k osmon xudosi Tengrini oliy iloh deb bilgan, shuningdek, ajdodlar ruhi va yer-suv ilohlariga sig'inishni o'z ichiga olgan. Turkiy

xalqlarning diniy e'tiqodlari nafaqat tabiatga sig'inish bilan cheklanib qolmagan, balki ular o'zlarining ajdodlariga bo'lgan chuqur hurmat va sadoqat bilan ajralib turgan. Ajdodlar ruhi bilan aloqani mustahkamlash maqsadida turli marosimlar va ibodatlar o'tkazilgan. Ushbu marosimlar orqali ular hayotning mazmunini topishga, ruhiy poklanishga va kelajak uchun ruhiy barqarorlikni ta'minlashga intilishgan. Qadimgi turkiylarning diniy qarashlarida yana bir muhim jihat bu – shamanizm edi. Shamanizm turkiy xalqlarning hayotida muhim rol o'ynagan bo'lib, u diniy e'tiqodlar va amaliyotlarning ajralmas qismi sifatida ko'rilgan. Shamanlar ruhiy yo'l boshchi sifatida jamiyatda alohida o'ringa ega bo'lib, ular tabiat va odamlar o'rtasida vositachilik qilgan. Shamanlar nafaqat davolovchi, balki ruhlarni aloqa qiluvchi, kelajakni bashorat qiluvchi va jamiyat hayotida muhim qarorlarni qabul qilishda yordamchi sifatida faoliyat yuritganlar. Qadimgi turkiylarning diniy e'tiqodlari ularga xos bo'lgan jangovar va ijodiy xarakterini ham shakllantirgan. Turkiylarning ruhiy dunyosi ularning mustaqillik va ozodlikka bo'lgan intilishlari, tabiat bilan uyg'un hayot kechirish istaklari hamda ajdodlar merosini asrashga bo'lgan sadoqatida o'z aksini topgan. Bu qadriyatlar ularning tarixiy rivojlanishiga va madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatgan. Shunday qilib, qadimgi turkiy xalqlarning diniy e'tiqodlari, urf-odatlari va marosimlari ularning hayot tarzini, madaniyatini va dunyoqarashini chuqur belgilab bergan. Qadimgi turkiy xalqlar o'z tarixiy taraqqiyotining turli bosqichlarida o'ziga xos diniy e'tiqodlarga ega bo'lgan. Ularning diniy dunyoqarashi tabiat hodisalari va ruhiy tushunchalar bilan chambarchas bog'liq edi. Qadimgi turkiylarning diniy tizimlari, xususan shamanizm va tenglik diniy qarashlari, ularning ijtimoiy hayoti va jamiyat tuzilmasini shakllantirgan asosiy omillardan biri hisoblanadi. Qadimgi turkiy xalqlar jamiyatida diniy marosimlar va e'tiqodlar nafaqat ruhiy ehtiyojlarni qondirishga, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Shamanizm ularning eng qadimgi diniy tizimlaridan biri bo'lib, bu dinda shamanlar asosiy rol o'ynagan.

Turkiy xalqlarning diniy qarashlarini o'rganish bo'yicha bir qator o'zbek va xorijiy olimlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, turkiy

xalqlarning diniy tizimlari haqida Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy asarlari orqali ham bilib olish mumkin. Bundan tashqari, O'zbekistonning qadimgi davrlariga oid arxeologik topilmalar ham turkiylarning diniy e'tiqodlari haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Metodologik jihatdan ushbu tadqiqotda tarixiy tahlil, adabiy manbalar o'rganish va antropologik yondashuvlardan foydalanildi. Ayniqsa, qadimgi yozuvlar va shamanistik belgilarni o'rganish qadimgi turkiylarning diniy e'tiqodlarini tushunishga yordam berdi. Shamanizm qadimgi turkiylarning eng muhim diniy tizimi bo'lib, u ruhlar bilan bog'lanish va tabiat kuchlarini boshqarish g'oyalariga asoslangan. Shamanizmda shamanlar muhim rol o'ynagan. Ular jamiyatning ruhiy yetakchilari sifatida qabul qilingan. Shamanlar kasalliklarni davolash, marosimlarni boshqarish va tabiat hodisalariga ta'sir o'tkazish orqali jamoaning tinchligini ta'minlagan. Shamanizm qadimgi turkiy jamiyat hayotida nafaqat diniy, balki ijtimoiy muvozanatni saqlash uchun ham muhim bo'lgan. Misol uchun, shamanlar urush paytida jangchilarga ruhiy yordam ko'rsatgan, ular uchun muvaffaqiyatli jang qilishni "osmon kuchlaridan" so'ragan. Shu tariqa shamanlar jamoatning nafaqat diniy, balki siyosiy hayotida ham faol rol o'ynagan. Shamanizmda tabiat muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Turkiylar tog'lar, daryolar, osmon va yerga sig'ingan. Har bir tabiat unsuri ular uchun muqaddas bo'lib, bu unsurlarni hurmat qilish jamiyatning asosiy qadriyatlaridan biri edi. Tenglik dini qadimgi turkiylarning jamiyat tuzilmasida muhim o'rin egallagan. Ushbu diniy qarash adolat, tenglik va xolislik g'oyalariga asoslangan. Turkiy hukmdorlar o'zlarini "osmon tomonidan yuborilgan adolat posbonlari" deb bilganlar. Turkiylarning tenglik diniy qarashlari ularning ijtimoiy va siyosiy tizimlariga bevosita ta'sir qilgan. Masalan, turkiy davlatlarda hukmdorlar qonun oldida mas'ul bo'lib, xalqqa nisbatan adolat bilan munosabatda bo'lishlari kerak edi. Bu esa qadimgi turkiy jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlagan. Turkiy xalqlarda shamanizm va tenglik qarashlaridan tashqari, hududiy diniy e'tiqodlar ham mavjud edi. Ayrim qabilalar tog'larni ilohiylashtirgan bo'lsa, boshqalar daryolarni "hayot manbai" sifatida sig'inishgan. Mahalliy diniy e'tiqodlar turkiy qabilalarning turmush tarzini aks

ettirib, ularning tabiat bilan uyg'unlikda yashashini ko'rsatgan. Vaqt o'tishi bilan turkiy xalqlarning diniy qarashlari boshqa madaniyatlar bilan aloqa natijasida o'zgarib bordi. Xususan, islomning Markaziy Osiyoda tarqalishi qadimgi turkiy diniy e'tiqodlarga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Biroq, shamanizm elementlari va qadimgi e'tiqodlarning ba'zi unsurlari zamonaviy turkiy xalqlarning an'alarida saqlanib qolgan.

Qadimgi turkiy xalqlarning diniy qarashlari ularning kundalik hayotidan tortib ijtimoiy va siyosiy tuzilmasigacha bo'lgan barcha sohalarga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ularning din bilan bog'liq tasavvurlari asosan shamanizm, tenglik diniy qarashlari va tabiatga sig'inishga asoslangan. Bu e'tiqodlar bir-birini to'ldirib, turkiylarning dunyoqarashini shakllantirgan. Shamanizm qadimgi turkiylarning eng qadimiy e'tiqodlaridan biri bo'lib, jamiyatda muhim rol o'ynagan. Shamanlar tabiat kuchlari va insonlar orasidagi vositachilar sifatida faoliyat yuritgan, kasalliklarni davolash, marosimlarni boshqarish va jamiyatda muvozanatni saqlashda ulkan ahamiyatga ega bo'lgan. Tabiatga sig'inish, ayniqsa, tog', daryo, osmon va yer kabi muqaddas deb hisoblangan unsurlarga bo'lgan hurmat turkiylarning tabiat bilan uyg'un hayot kechirganini ko'rsatadi. Tenglik diniy qarashlari esa ijtimoiy va siyosiy tizimlarning adolat tamoyillariga asoslanishiga zamin yaratgan. Qadimgi turkiy hukmdorlar o'zlarini osmon tomonidan tayinlangan deb hisoblardi va o'z xalqi oldida mas'uliyat his qilar edi. Bu qarash jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlashda muhim omil bo'lgan. Turkiylarning diniy tizimlari vaqt o'tishi bilan rivojlanib, boshqa madaniyatlar va dinlar ta'sirida o'zgargan. Islomning Markaziy Osiyoda tarqalishi qadimgi turkiy e'tiqodlarning asosiy qismini o'zgartirgan bo'lsa-da, shamanizm va tabiatga sig'inish kabi qadimiy elementlar uzoq vaqtgacha saqlanib qolgan. Natijada, qadimgi turkiylarning diniy qarashlari nafaqat ularning o'tmish hayotini, balki bugungi turkiy xalqlar madaniyati va an'alarini shakllantirishda ham ulkan ahamiyatga ega bo'lib kelmoqda. Bu diniy merosni chuqur o'rganish nafaqat tarixiy tushunchalarni boyitadi, balki xalqning madaniy va ruhiy ildizlarini anglashga yordam beradi. Shunday qilib, turkiylarning diniy e'tiqodlari

ular uchun nafaqat ruhiy yo‘l-yo‘riq, balki ijtimoiy birlashuvning asosi sifatida xizmat qilgan. Ularning tabiat va ruhiyatga bo‘lgan hurmati, jamiyatdagi adolat va tenglik tamoyillari bugungi kunda ham qadrlanadi va o‘rganishga arziydi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki, Qadimgi turkiy xalqlarning diniy qarashlari ularning hayoti, ijtimoiy tuzilmasi va madaniyatini shakllantirgan asosiy omil bo‘lib, shamanizm va tenglik dini bu jarayonda markaziy o‘rinni egallagan. Ushbu diniy tizimlar turkiy xalqlarning tabiat bilan uyg‘unlikda yashashini ta‘minlagan va ularning jamiyat hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Bugungi kunda qadimgi turkiylarning diniy merosini o‘rganish nafaqat tarixni chuqurroq anglash, balki ularning madaniy va ruhiy boyligini qadrlash uchun ham muhimdir. Shu bilan birga, qadimgi turkiylarning diniy qarashlari ularning kundalik hayotida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Tabiat unsurlariga sig‘inish orqali ular tabiat bilan uyg‘un hayot kechirishga harakat qilgan. Bu uyg‘unlik ularga nafaqat tirikchilikni yaxshiroq tashkil etishga, balki tabiatni asrab-avaylashga ham turtki bo‘lgan. Shamanizm orqali ruhiy muammolarni hal qilish va jamoa a‘zolari o‘rtasida birdamlikni ta‘minlash qadimgi turkiy jamiyatning mustahkamligini oshirgan. Bu tizim ijtimoiy muvozanatni saqlashda ham o‘ziga xos asos bo‘lgan. Tenglikka asoslangan diniy qarashlar esa jamiyatda adolat va tartibni mustahkamlashga xizmat qilgan. Bugungi kunda qadimgi turkiylarning diniy merosini o‘rganish xalqning tarixiy ildizlarini anglash va ularning zamonaviy madaniyatdagi ta‘sirini aniqlash uchun katta ahamiyatga ega. Bu meros nafaqat tarixiy haqiqatlarni ochib beradi, balki xalqning madaniy qadriyatlarini anglashda ham muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmud Qoshg‘ariy. (2005). Devonu lug‘otit turk. Toshkent: Sharq nashriyoti. Link
2. Alisher Navoiy. (1987). Tarixi mulki ajdod. Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti. Link
3. Shoniyozov, K. (2001). Turkiy xalqlar tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti. Link

4. Yoqubov, Y. (1999). Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi dinlari. Toshkent: Universitet
5. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi maqolasi
6. "Markaziy Osiyoda diniy ta'limotlar" maqolasi